

Historia, stan aktualny
i potrzeby konserwatorskie wyposażenia kościoła
pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu.
Rozważania na kanwie prac
przeprowadzonych w latach 2008–2015

KINGA SZCZEPIŃSKA

Zakład Konserwacji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej, Wydział Sztuk Pięknych, UMK w Toruniu

e-mail: kinga.szczepinska@wp.pl

Keywords: Dzierzgoń, Georg Ebert from Orneta, conservation-restoration of baroque interior design, re-conservation problems

Słowa kluczowe: Dzierzgoń, Georg Ebert z Ornety, konserwacja i restauracja barokowego wyposażenia, problemy ponownej konserwacji

Abstract

The history, present state and restoration needs of objects in Holly Trinity Church in Dzierzgoń. Dissertation based on the variety of works undertaken between 2008 and 2015

The article is dedicated to the history of baroque interior design in Holly Trinity Parish Church in Dzierzgoń. It directs attention towards works of the hitherto unknown workshop of Georg Ebert from Orneta. By establishing links between a history of the church, an account of already completed restoration works as well as the research and restoration works made between 2008–2015, it demonstrates gradual unveiling of the concept of the interior design. The article indicates the necessity to proceed with ongoing restoration works and to commence a detailed examination of wall paintings as well.

Abstrakt

Artykuł jest poświęcony historii barokowego wystroju kościoła parafialnego p.w. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu. Zwraca uwagę na dzieło nieznanego warsztatu Georga Eberta z Ornety. Pokazuje stopniowe odkrywanie koncepcji wystroju przez łączenie informacji o historii obiektu i historii prowadzonych tam prac oraz wiedzy zdobytej w trakcie trwających w latach 2008–2015 badań i prac konserwatorsko-restauratorskich. Wskazuje na konieczność kontynuacji podjętych działań i wykonania w szerszym zakresie badań polichromii ściennych.

Przyczynkiem do podjęcia tematu dzierzgońskiego kościoła, z punktu widzenia konserwatora-restauratora, stały się prace tam realizowane od 2008 do 2015 roku. Dotyczyły one kolejnych elementów wyposażenia i towarzyszących im malowideł ściennych¹.

Kościół – historia budowli i wyposażenia do roku 1730

Kościół parafialny w Dzierzgoniu, niewielkim mieście w powiecie sztumskim, w województwie pomorskim, w swym gotyckim kształcie jest budowlą orientowaną, posadowioną na kamiennej podmurówce, murowaną z cegły w wątku wendyjskim i gotyckim, z użyciem zendrówki w ścianach chóru. Korpus na rzucie zbliżonym do kwadratu ma układ trójnawowej pseudobazyliki stropowej, filarowej, o trójprzęsłowym podziale. Dwuprzęsłowe prostokątne prezbiterium na osi nieznacznie odchylonej ku północy zamyka prosta ściana. Od północy przylega do niego zakrystia i wieloboczna wieżyczka schodkowa. Pod całym chórem znajduje się krypta. W ostatnie, zachodnie przeszło korpusu wbudowana jest wieża, przy której wznosi się wieloboczna wieżyczka schodkowa².

¹ Dotychczasowe prace objęły dziesięć obiektów i przeprowadzono je kolejno: przy belce tęczowej z rozbudowaną grupą Ukrzyżowania, feretronie z dwoma obrazami olejnymi na płótnie (*Matka Boska z Dzieciątkiem* i *Salvator Mundi*), barokowym konfesjonale, ołtarzu głównym wraz z tabernakulum i malowidłem ściennym na wschodniej ścianie prezbiterium, ołtarzach bocznych – północnym i południowym oraz towarzyszących im polichromiach ściennych. Na sfinansowanie prac złożyły się dotacje Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Sejmiku Województwa Pomorskiego, Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku, Gminy Dzierzgoń oraz środki własne parafii.

² Teresa Mroczo i Marian Arszyński, red., *Architektura gotycka w Polsce, Katalog zabytków*, t. 2 (Warszawa: IS PAN, 1995), 60; Georg Dehio i Ernst Gall, *Handbuch der deutschen*

Pierwszy kościół w Dzierzgoniu był na pewno budowlą trzynastowieczną. Traktat dzierzgoński z 7 lutego 1249 roku nakazywał Pomezanom odbudowanie zniszczonych kościołów, między innymi w Nowym Dzierzgoniu³. Zdaniem Jana Wiśniewskiego parafia w tym mieście powstała znacznie wcześniej, najprawdopodobniej za czasów biskupa pruskiego Christiana w latach 1216–1233⁴. Według Ewy Korpysz datowanie świątyni na połowę XIII wieku byłoby w Pomezanii zbyt wczesne, gdyż intensywniejszy ruch budowlany zaczął się tutaj od trzeciej ćwierci XIII stulecia. Autorka uznaje za słuszne odniesienie do pierwszego dzierzgońskiego kościoła wzmianek o plebanie Martinie (1286–1298) i przyjmuje, że wzniesiono go w czwartej ćwierci XIII wieku. Swą obecną formę kościół uzyskał w wyniku stopniowej rozbudowy. Rozpoczęto ją w drugim dziesięcioleciu XIV wieku, za czasów wicekomturstwa, a najpóźniej po objęciu urzędu komtura przez Ludera z Brunszwiku. Najpierw wybudowano kryptę. Prace kontynuowano w drugiej ćwierci XIV wieku, wtedy przez rozkucie ścian wcześniejszej jednonawowej budowli powstał korpus nawowy z zachodnią elewacją. Całość ukończono około połowy XIV wieku lub nieco później, gdy wybudowano prezbiterium⁵.

W swojej historii świątynia i wyposażenie ulegały wielokrotnym zniszczeniom, naprawom i przebudowom.

Kunstdenkmäler, t. 4 *Deutschordensland Preußen* (München–Berlin: Deutschen Kunstverlag, 1952), 139; Georg Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, t. 2 *Nordostdeutschland* (Berlin: Verlag bei Ernst Wasmuth, 1906), 79; Ewa Korpysz, „Gotycki kościół w Dzierzgoniu”, w *Studia nad architekturą Gdańska i Pomorza*, red. Andrzej Grzybkowski (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2004), 11.

³ Korpysz, „Gotycki kościół”, 15–16; Bernhard Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, t. 13 *Bau- und Kunstdenkmäler Pomesaniens*, z. 3 *Kreis Sthum* (Danzig: Selbstverlag des Provinzial-Verbandes von Westpreussen: Kommissionsverlag von L. Sauer's Buchhandlung (Inhaber G. Horn), 1909), 259; Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski i Władysław Walewski, red., *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2 (Warszawa: nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1881), 283; Jan Wiśniewski, *Kościół i kaplice na terenie byłej diecezji pomezaniańskiej 1243–1821* (Elbląg: „Hosianum”, 1999), 132.

⁴ Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, 132.

⁵ Dehio i Gall, *Handbuch*, 139; Mieczysław Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. 1 *Synteza dziejów* (Malbork: Muzeum Zamkowe, 2012), 211; Korpysz, „Gotycki kościół”, 16, 19, 29, 32; Carl von Lorck, *Dome, Kirchen und Klöster in Ost- und Westpreussen: nach alten Verlagen* (Frankfurt am Main: Wolfgang Weidlich, 1963), 194; Anton Ulbrich, *Kunstgeschichte Ostpreußens: von der Ordenszeit bis zur Gegenwart* (Königsberg: Gräfe und Unzer, 1932), 33; Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, 133.

W roku 1414 kościół został splądrowany i zdewastowany, po czym w ciągu XV wieku odbudowano go⁶. W 1638 roku spłonął wraz z całym miastem. W protokole wizytacji diecezji z 20 października 1640 roku odnotowano, że ze względu na wielkość szczelin mury groziły zawaleniem. Dokument wzmiankuje też o wydanym całemu miastu nakazie zadbania o wystrój świątyni i zabezpieczenia jej przed runięciem⁷.

W 1647 roku pożar, który ogarnął miasto strawił również kościół. Zniszczenia były tak duże, że nabożeństwa odprawiano w kaplicy pod prezbiterium⁸. Przytoczona przez Jana Wiśniewskiego wzmianka z 1664 roku informuje, że przy górujących nad miastem ruinach zamku krzyżackiego „mury samego tylko kościoła stoją, i to nie całe”. Parafian, po raz kolejny, wezwano do naprawienia kościoła parafialnego⁹.

Ponownej konsekracji fary dokonał 25 czerwca lub października 1682 roku biskup Jan Kazimierz z Bnina Opaliński. Wtedy też kościół obok wezwania Świętej Katarzyny uzyskał drugie – Świętej Trójcy¹⁰. W roku 1689 świątynia została uratowana przed kolejnym pożarem¹¹.

Dla historii wyposażenia istotne są informacje zawarte w protokole wizytacji generalnej biskupa Teodora Potockiego, przeprowadzonej w Dzierzgoniu 1 listopada 1700 roku. Dotyczący kościoła fragment polskiego tłumaczenia tego tekstu warto tu przywołać: „Kościół jest wewnątrz wybielony, obrazy malowane na ścianach, na kolumnach i na łukach kolumny łączących. Jedna ze ścian wychylona niegdyś, przy której ustawiono ołtarz Narodzenia Pana naszego Jezusa Chrystusa, jest na nowo wymurowana. Ołtarz główny ozdobiono po bokach złożonymi figurami. Główna scena tego ołtarza przedstawia Koronację Najświętszej Maryi Panny. Nowy ołtarz Najświętszej Maryi Panny jest również złożony. Tak samo złożony jest nowy ołtarz Narodzenia

⁶ Korpysz, „Gotycki kościół”, 12, przypis 11.

⁷ Mieczysław Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. 2 Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii (Malbork: Muzeum Zamkowe, 2012), 303; Wiśniewski, *Kościoty i kaplice*, 134.

⁸ Mroczko i Arszynski, red., „Architektura”, 60; Korpysz, „Gotycki kościół”, 12, przypis 11; Józefczyk, *Z dziejów*, t. 2, 333–334; Wojciech Pobłocki, oprac., *Visitationes Ecclesiarum Diocesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo a. 1647 factae* (Toruń: Typis S. Buszczyński TN, 1900), 133–134.

⁹ Wiśniewski, *Kościoty i kaplice*, 135.

¹⁰ Korpysz, „Gotycki kościół”, 13, przypis 11; Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, 259; Sulimierski, Chlebowski i Walewski, red., *Słownik*, 283; Wiśniewski, *Kościoty i kaplice*, 135.

¹¹ Wiśniewski, *Kościoty i kaplice*, 135.

Jezusowego. Pośrodku kościoła znajduje się figura Ukrzyżowanego oraz Panny Maryi i św. Jana. Na ścianach ponadto czternaście obrazów: Zbawiciela, Panny Maryi i dwunastu Apostołów. Ambona cała wymalowana, częściowo pozłocona, ozdobiona malowanymi i złożonymi rzeźbami”. Protokół wymienia również ówczesne nabytki, a wśród nich dwa kurdybany – dla ołtarza głównego i ołtarza Panny Marii¹².

Relikty malowideł ściennych – być może wspomnianych w protokole – odkryto w trakcie prac przy polichromiach ściany tęczowej, zarówno po stronie północnej, jak i południowej. Były to niewielkie monochromatyczne fragmenty, zbyt małe, aby można było dokonać ich interpretacji¹³.

Nieco inaczej opisuje wygląd wnętrza kościoła kolejny z zachowanych protokołów wizytacyjnych, z 1716 roku. Sprzeczności dotyczą ołtarza głównego, w którym znajdować się miała rzeźba przedstawiająca Trójcę Świętą, oraz łuku tęczowego, gdzie miała być umieszczona nie grupa rzeźb, ale obraz przedstawiający Chrystusa na krzyżu ze stojącymi obok Matką Boską i św. Janem Ewangelistą. Pozostałe informacje bądź powtarzają obserwacje z roku 1700, bądź je dopełniają – w ołtarzu Narodzenia Jezusowego miał być obraz o tej tematyce.

Gdy 17 maja 1724 roku parafię wizytował biskup chełmiński Feliks Kretkowski, zwrócił uwagę na przeciekający dach i związane z tym uszkodzenia filarów¹⁴.

¹² Informacje za: Józefczyk, *Z dziejów*, t. 1, 219, t. 2, 493, cytat za: t. 2, 493 – autor podaje, że odpisy tych wizytacji zachowały się w dwóch kodeksach przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie (dalej: ADP): rkps C31, s. 833–1021, oraz rkps C32, s. 79–94 (poważnie uszkodzony przez wyrwanie kilkudziesięciu kartek). Cytowany fragment łacińskiego tekstu protokołu zob. Alojzy Szorc, *Dzierzgoń od początku do dni naszych 1248–1988* (Dzierzgoń: Rada Miejska Gminy Dzierzgoń, 1998), 259 (podstawa: kopia notarialna w ADP, rkps C32, k. 81–83).

¹³ Por. Kinga Szczepińska, „Dokumentacja II etapu prac konserwatorskich i restauratorskich przy malowidle ściennym przedstawiającym ozdobną kotarę (baldachim) z II ćw. XVIII w., znajdującym się na ścianie tęczowej za ołtarzem bocznym północnym kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu” (dokumentacja konserwatorska, Toruń 2013, Archiwum WUOZ w Gdańsku), 7–10, 12, fot. 28–31; Kinga Szczepińska, Teresa Łękawa-Wysłouch, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy malowidle ściennym przedstawiającym ozdobną kotarę (baldachim) z II ćw. XVIII w., znajdującym się na ścianie tęczowej za ołtarzem bocznym południowym kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu” (dokumentacja konserwatorska, Toruń 2015, Archiwum WUOZ w Gdańsku), 8–11, fot. 44–45.

¹⁴ Szorc, *Dzierzgoń*, 76–79; Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, 136.

Lata po 1730 roku Powstanie i losy barokowego wyposażenia

Kolejny wielki pożar wybuchł 28 kwietnia 1730 roku. Spłonęło wtedy prawie całkowicie ówczesne miasto Dzierzgoń, w tym kościół i budynki parafialne¹⁵. Z kościoła miały pozostać jedynie, uszkodzone działaniem wysokiej temperatury, ściany¹⁶. Pracami przy odbudowie i wystroju świątyni kierował ksiądz Franciszek Neitzlichowski, proboszcz i dziekan dzierzgoński w latach 1729–1742, który, jak głosi inskrypcja na płycie nagrobnej, „templum conflagram iterumque erexit ornavit et colvit”. Z tego czasu pochodzi górna kondygnacja wieży i wschodni szczyt chóru, nowa zakrystia po południowej stronie prezbiterium oraz kaplica grobowa proboszcza od północy, przy środkowym przęśle korpusu. Wtedy też założono nowe stropy, które w nawie głównej umieszczono powyżej odsadzki pierwotnego stropu gotyckiego. Nawy boczne obniżono. Kościół otrzymał jednolite stylistycznie barokowe wyposażenie¹⁷. Autorstwo malowideł stropowych i polichromii ołtarzowych przypisywane jest mistrzowi Georgowi Ebertowi z Ornety¹⁸. Nie znaleziono wzmianek o współczesnych im polichromiach ściennych. Trzeba jednak pamiętać, że całość wystroju kościoła jest jednolita stylistycznie, spójna i przemyślana, i jako taka powinna być traktowana jako dzieło jednego warsztatu.

Nowe ołtarze w swoim programie ikonograficznym nawiązywały do tych sprzed pożaru. Miały one powstać w latach 1730–1750¹⁹. Tak zakreślone ramy czasowe wydają się wysoce prawdopodobne. Dla dwóch obiektów dotychczas poddanych pracom konserwatorsko-restauratorskim znane są dokładne daty.

¹⁵ Otto Piepkorn, *Die Heimatchronik der Westpreußischen Stadt Christburg und des Landes am Sorgefluß. Eine neue Chronic* (Detmold: Hermann Bösmann, 1962), 143, 145; Bernd Braunnmüller, red., *Heimat zwischen Weichsel, Nogat und Sorge: ein Bildband über den Kreis Stuhm/Westpreußen* (Stuhm: Selbstverlag Heimatkreis, 1982), 74; Mieczysław Korczowski, *Dzieje Dzierzgonia od X wieku do 1990 roku* (Dzierzgoń: Rada Miejska, 2006), 34; Korpysz, „Gotycki kościół”, 13, przypis 11; Zofia i Zenon Mojsy i Kazimierz Podolski, *Dzierzgoń* (Gdańsk: Towarzystwo Rozwoju Ziemi Zachodnich, 1967), 40; Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, 259; Sulimierski, Chlebowski i Walewski, red., *Słownik*, 281; Szorc, *Dzierzgoń*, 80; Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, 136.

¹⁶ Szorc, *Dzierzgoń*, 80.

¹⁷ Mroczo i Arsyński, red., „Architektura”, 60; Korczowski, *Dzieje*, 34; Korpysz, „Gotycki kościół”, 13, przypis 11; Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, 259; Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, 136.

¹⁸ Dehio i Gall, *Handbuch*, 139; Lorck, *Dome*, 194–195. Nie odnaleziono informacji o innych realizacjach tego artysty bądź jego warsztatu.

¹⁹ Dehio, *Handbuch*, 79.

Ołtarz główny pochodzi z roku 1733. Informują o tym inskrypcje umieszczone na ścianach między kolumnami pierwszej kondygnacji, nad rzeźbami ewangelistów, pod nakładanymi ornamentami w kształcie muszli. Wykonany na zaprawie rzadkim pulmentem napis „Anno Domini 1733” wkomponowany jest w umieszczone tam szkice tychże elementów²⁰. Dokładna data powstania ołtarza północnego znana jest natomiast dzięki inskrypcjom zachowanym w płycinach u dołu nastawy, od strony ściany tęczowej. W płycinie w północno-wschodnim narożniku kościoła odnaleziono datę 13 września 1739 („1739 13 Septem”), niżej zaś drobny nieczytelny fragment – być może sygnaturę. Napisano ją czarną farbą na drewnie tego pierwotnie niepolichromowanego fragmentu. Trudno rozstrzygnąć, czy jest to data ustawienia szafy ołtarzowej, czy zakończenia całości prac, we wszystkich bowiem ołtarzach warstwy zapraw i ostatecznego opracowania nakładane były po ustawieniu ich w miejscu docelowym, a nawet po zamocowaniu większości ornamentów. Po przeciwległej zaś stronie odsłonięto inicjały – najprawdopodobniej „HA”, naniesione z rozmachem ciemną czerwieńią (kolorem wykończenia polichromii szafy i użytym w laserunkach) na jasnoczerwone tło płyciny²¹. W bliźniaczym ołtarzu południowym Matki Boskiej Różańcowej analogiczne płyciny nie zachowały się. Ołtarz ten w wieku XX został zmniejszony (na głębokość) i przesunięty do ściany. Nie wiadomo jednak, kiedy dokładnie się to stało²². Prace wykończeniowe przy tym obiekcie przeciągały się znacznie dłużej. Jak podaje Alojzy Szorc, członkowie Bractwa Różańcowego przez długi czas nie

²⁰ Kinga Szczepińska, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy drewnianym, polichromowanym, złotym i srebrnym barokowym, z 1733 roku, ołtarzu głównym z dwoma obrazami olejnymi na płótnie ‘Przemienienie Pańskie’ i ‘Zaślubiny mistyczne św. Katarzyny’, z kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu” (dokumentacja konserwatorska, Toruń 2009–2011, Archiwum WUOZ w Gdańsku), 2, 5, fot. 18–21.

²¹ Kinga Szczepińska, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy drewnianym, polichromowanym, złotym i srebrnym barokowym, z 1739 r., ołtarzu bocznym północnym Narodzenia Pańskiego ze sceną rzeźbiarską Pokłonu Trzech Króli z kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu” (dokumentacja konserwatorska, Toruń 2012–2013, Archiwum WUOZ w Gdańsku), 2, 4, fot. 55, 56.

²² Kinga Szczepińska, Teresa Łękawa-Wysłouch, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy drewnianym, polichromowanym, złotym i srebrnym barokowym, z II ćw. XVIII wieku ołtarzu bocznym południowym Matki Boskiej Różańcowej z kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu” (dokumentacja konserwatorska, Toruń 2015, Archiwum WUOZ w Gdańsku), 5–7.

byli w stanie odbudować swego ołtarza i przywrócić go do dawnej świetności. Jeszcze w roku 1747 zbierali datki na ten cel²³.

Polichromie ścienne wykonano przed postawieniem ołtarzy. Wskazuje na to zakres ich występowania – również za ołtarzami – oraz zachłapania farbą użytą w polichromiach ołtarzowych²⁴.

W 1760 roku, 21 maja, biskup chełmiński Fabian Płuska konsekrował w katedrze w Chełmży portatyly przeznaczone do ołtarzy bocznych, jednocześnie umieszczając w nich relikwie. Zachowały się trzy, z identycznym tekstem inskrypcji, żaden nie jest przypisany do konkretnego ołtarza²⁵.

Bardzo szczegółowych informacji na temat wyposażenia kościoła dostarcza *Opis kościoła parafialnego w Dzierzgoniu i jego aktualny inwentarz 19 VII 1787*, zamieszczony i omówiony przez Alojzego Szorca. Oto jego fragmenty: „Wielki ołtarz ku wschodowi pod tytuło św. Trójcy, której figura w środku ołtarza wyrznięta i pozłacana, nad nią baldachim szyncerską piękną robotą, na obodwoch stronach po dwie okrągłe słupy, między którymi na jednej stronie św. Piotr, na drugiej św. Jan. Dalej na każdym boku jeszcze dwie figury oznaczające dwóch Ewangelistów. Na wierzchu obraz Najświętszej Panny, na każdej stronie po dwie figury świętych. Na wierzchu figura św. Michała, na każdej stronie dwaj aniołowie. Na stole wielkiego ołtarza ciborium, nad nim piękne wyrznięte serwatorium [...]. Słupy, figury, ramy, serwatorium Sanctissimi i szyncerska robota, częścią całe pozłacane, miejscami posrebrzone, grunt zaś czerwono malowany. Ramy zaś, wazy ołtarza częścią zieloną, częścią niebieską malowana. [...] Przed ołtarzem stoją dwa wysoką szyncerską robotą robione lichtarze. [...] Za małym chórem w wielkim ku południowi

²³ Szorc, *Dzierzgoń*, 86 – autor cytuje fragment odezwy bractwa z 17.07.1747 r.: „Poniważ przed lat kilkanasto, co wiadomo światu, Kiszpork miasto ogniem tak surowo Bóg skarał, że i kościołowi świętemu nie przepuścił, więc Bractwo Różańca Świętego koszporskiej fary po tak ciężkiej pladze nie mogąc do swej przyjąć perfekcyi, suplikować wszystkim dobrodziejom hojną jałmużnę dającym umyśliło, obrawszy sobie jałmużnika Andrzeja Plesza, który na ozdobę ołtarza Najświętszej Matki Różańcowej zbierać i zebrać będzie”.

²⁴ Kinga Szczepińska, „Dokumentacja I etapu prac konserwatorskich przy malowidle ściennym przedstawiającym ozdobną kotarę (baldachim) z II ćw. XVIII w., znajdującym się na ścianie tęczowej za ołtarzem bocznym północnym kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu” (dokumentacja konserwatorska, Toruń 2013, Archiwum WUOZ w Gdańsku), 2, 5, fot. 26; Szczepińska, „Dokumentacja II”, 2, 5; Szczepińska i Łękawa-Wysłouch, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy malowidle”, 5–6.

²⁵ Szczepińska, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy [...] ołtarzu bocznym północnym”, 5; Szczepińska i Łękawa-Wysłouch, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy [...] ołtarzu bocznym południowym”, 6. Inskrypcje na portatyli ołtarza głównego pochodzące sprzed 1866 r. są nieczytelne. Por. Szczepińska, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy [...] ołtarzu głównym”, 7–8.

przy murze ku wschodowi jest ołtarz Najświętszej Panny Różańcowej, [...] na Najświętszą Panny, jak na Dziecko Jezus jest srebrna wyrzniętą robotą sukienka, niegdyś pozłacana. Na głowie Najświętszej Pannie cała srebrna pozłacana z globem i krzyżem korona. Na Dziecko Jezus jest łamanej roboty podobnasz [...]. Najświętsza Panna trzyma srebrne pozłacane berło, a na pierśsiach Dziecko Jezus. [...] Nad głową Najświętszej Panny jest dwanaście gwiazd srebrnych. Na każdym boku obrazu stoi jedna wyrznięta figura i jeden słupek. Nad obrazem jest mały baldachim. Na wierzchu imię Maryi wyrznięty, około którego na obodwoch stronach figury aniołów, między którymi jeden czarny w mauretańskim stroju, słupek, figury, aniołowie, po części pozłoceni, po części posrebrzone. Grunt ołtarza czerwono malowany. [...] Na każdej stronie stoi czerwona malowana piramida z tablicami, na której tabliczki z symbolicznymi inskrypcjami. Na wierzchu korony częścią pozłoczone, częścią pomalowane. Nie daleko od tego ołtarza ku zachodowi przy murze ku południowi stoi ołtarz pod tytułem św. Jana Nepomucena, którego obraz po środku ołtarza, na każdym boku jest figura anioła, a za figurą słupek. Nad figurą św. Jana pięknej roboty baldachimek, nad którym na każdym boku jest drewniana waza z drewnianymi kwiatami. Na wierzchu [...] oko Opatrzności Boskiej. Na każdym boku dwie figury aniołów z skrzydłami, słupek, figury, laury, sznycerska robota, po części pozłacana, po części posrebrzana, po części malowane.

Ex opposito tego ołtarza ku północy, przy pierwszym filarze, jest ołtarz św. Józefa, z facjatą ku zachodowi. Obraz tego świętego w środku ołtarza. Na wierzchu ołtarza na każdej stronie jest figura latającego anioła. Słupek i sznycerska robota jest starą, pozłacaną.

Ex opposito ołtarza Najświętszej Panny Różańcowej. Ku północy jest ołtarz [...] Nativitatis Domini. W środku jest wyrznięta figura Najświętszej Panny trzymająca Dziecko Jezus i figura leżącego na kolanach św. Józefa. Na każdej stronie są różne figury, między nimi Trzech Królów. Wyżej jest baldachim z inskrypcją Gloria in excelsis Deo, na wierzchu okrągła tarcza, na której imię IHS, około którego główki aniołów. Grunt [...] jest czerwony, malowany. Słupek i floresy całe prawie pozłacane, częścią posrebrzone i malowane [...].

[...] przy pierwszym słupie w wielkim chórze na północnej stronie jest ołtarz mały św. Katarzyny z facjatą ku zachodowi. Na wierzchu na każdej stronie są anioły. Słupek wyrzniętą robotą częścią pozłacane, częścią malowane.

Ex opposito tego ołtarza jest przymurowana masyw kaplica, w której ołtarz pięknej roboty Crucifixi Dei. W środku krzyż z figurą Chrystusa, a na dole św. Magdalena, co wszystko pozłacane. Na obodwoch stronach wiszą

łotrowie na posrebrzonych krzyżach. Na boku jest wyrznięty kościół, a na drugiej stronie figura na koniu dzidą przebijającego Jezusa. Ramy około tych figur sznycerską robotą, po tym na każdej stronie dwie połączone kolumny i na każdej stronie anioł. Na wierzchu obłoki z promieniami i z główkami aniołów, pod którymi na każdej stronie drewniana waza z drewnianymi kwiatami, a na każdym boku figura anioła. Grunt tego ołtarza jest czarny malowany. Słupy, figury, floresy, tabliczki, wazy po części malowane, po części połączone. W tej kaplicy są cztery wysokie figury Ewangelistów, na czterech postumentach [...]. U góry nad wnieście do kaplicy jest epitafium [...] [Franciszka Neitzlichowskiego]. Przy ołtarzu Najświętszej Panny Różańcowej stoi ku północy przy murze imago portatilis Beatissimae [...]. Na drugiej stronie kościoła [...] jest też imago portatilis, w którym z drewna wyrznięte i połączone figury św. Anny, św. Joachima i Dziecka Jezus. [...]

Ambona przy pierwszym filarze ku północy, [...] na stronach jej małe słupeczki i różne figury. Na wierzchu baldachim [...] z aniołkami, na samym wierzchu figura św. Jana Chrzciciela, pod baldachimem figura na desce Pastoris Boni. Słupeczki, figury, floresy po części połączone, po części zielono malowane. Przy kaplicy Crucifixi Dei jest baptysterium. [...] po części połączone, po części czerwono malowanej. Na wierzchu figura św. Jana Chrzciciela i Zbawiciela. [...]

Konfesonajłów jest trzy, jeden stoi w małym chórze [...] z baldachimem i połączanymi toczkarską robotą kolumnami, porządny i dosyć gustowny, dwa zaś stoją we wielkim chórze [...], obydwie czerwono malowane, ale zwyczajnej roboty.

Na końcu małego chóru jest drewniana arkada, czerwono malowana, na dole zaś zielono z listwami i floresami częściowo połączonymi, częściowo malowanymi. Na wierzchu jest na krzyżu Pan Jezus. Na filarze przy krzyżu są dwaj aniołowie, na jednym boku figura Najświętszej Panny, [...] niżej zaś po boku jeden anioł z instrumentami do męki Jezusowej. Pod arkadą na ziemi na każdej stronie jest postument, a na każdym postumencie wielka figura anioła trzymającego drewniany lichtarz w ręku. Pod arkadą są drewniane kraty do małego chóru, [...] oraz flexorium dla komunikantów. [...]

Na obodwoch ścianach kościoła jest obraz Zbawiciela i Najświętszej Panny, tudzież dwunastu Apostołów w czerwonych ramach”²⁶.

²⁶ *Opis kościoła parafialnego i jego aktualny inwentarz 19 VIII 1787* za: Szorc, Dzierżgoń, 288–290, Dodatek źródłowy nr 29; źródło: „Podstawą wydania jest współczesny rękopis przechowywany w AWWO [Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie] sygn. AB III, C2, k. 2–6. Osobna luźna składka papierowa o wymiarach 20,5×35,5 cm, atrament brązowy, tekst miej-

Informacje na temat ołtarza głównego, tronu wystawienia, konfesjonału, belki tęczowej oraz ołtarzy bocznych Narodzenia Pańskiego i Matki Bożej Różańcowej zawarte w *Opisie kościoła parafialnego w Dzierzgoniu* pokrywają się z odsłoniętym w trakcie naszych prac oryginalnym opracowaniem. Zarówno ten dokument, jak i kolejne, późniejsze, niestety nic nie wspominają o polichromiach ściennych.

W roku 1789 kościół i plebania miały pozostawać w dobrym stanie²⁷. W roku 1791 wśród wyposażenia dzierzgońskiego kościoła wymieniano siedem ołtarzy, trzy konfesjonały i dwanaście obrazów apostołów, a także portret ks. Neitzlichowskiego i napis, co bardzo istotne, gdyż sugeruje możliwość istnienia inskrypcji ściennej w pobliżu wejścia do kaplicy²⁸.

Kolejne duże zmiany w wyglądzie kościoła nastąpiły w wieku XIX. W 1821 roku została nadbudowana północna wieżyczka schodkowa. Neogotyckie przedsionki północny i południowy wymurowano w 1853 roku. Wtedy zapewne przestały być potrzebne portale zachodni i południowy, które zamurowano. Okna otrzymały nowe przeszklenie. Przeprowadzono ponadto – jak to określił Bernhard Schmid – duże naprawy, nie podał jednak, czego one dotyczyły²⁹. Tak duża ingerencja w obrębie ścian wydaje się uzasadniać wykonanie nowych polichromii. Byłaby to pierwsza wtórna warstwa chronologiczna – przemalowanie częściowo wykonane na pobiałe, w sposób umowny powtarzające formę kotary. Teza ta znalazła potwierdzenie w wynikach wykonanych badań. Na przykład, w uzyskanej z mieszaniny kilku pigmentów czerwieni stwierdzono obecność pigmentów kadmowych. Ze względu na ramy czasowe należy uznać, że jest to domieszka żółcieni kadmowej³⁰.

scami poprawiony, zawierający drobne błędy składniowe, których nie poprawiamy i nie sygnalizujemy zwrotem sic” – Szorc, *Dzierzgoń*, 286. Opis ołtarza głównego wymaga uzupełnienia i skorygowania: w dolnej jego kondygnacji umieszczono rzeźby ewangelistów Marka i Jana, w centrum drugiej kondygnacji obraz *Zaślubiny mistyczne św. Katarzyny*.

²⁷ Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, 137.

²⁸ Szorc, *Dzierzgoń*, 147–148.

²⁹ Mroczo i Arszynski, „Architektura”, 60; Korpysz, „Gotycki kościół”, 13, przypis 11; Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, 259.

³⁰ Szczepińska, „Dokumentacja I”, 6, 8, 10, fot. 1, 2, 6, 7; Szczepińska, „Dokumentacja II”, 6; Szczepińska i Łękawa-Wysłouch, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy malowidle”, 6, 8, 10, fot. 2–4, 6, 13–17, 19; Kinga Szczepińska i Sandra Benedyk, „Dokumentacja badań konserwatorskich polichromii na ścianie wschodniej prezbiterium kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu wraz z opracowaniem założeń projektu konserwatorskiego” (dokumentacja badań konserwatorskich, Toruń 2010, Archiwum WUOZ w Gdańsku), 3, przypis 2, oraz 10, 28. Żółcień kadmowa została wynaleziona w 1817 r. i pojawiła się w handlu w latach 1845–1850. Produkcję czerwieni kadmowej rozpoczęto dopiero w 1910 r. Por. Piotr Rudniewski, *Pigmenty i ich identyfikacja* (Warszawa: ASP, 1995), 98, 107.

W maju 1867 roku biskup warmiński Antoni Frenzel konsekrował portatyly ołtarzy głównego i Ukrzyżowania, umieszczając w nich relikwie świętych Dezydery i Fortunata. Inskrypcje na obu są identyczne³¹.

Koniec wieku XIX przyniósł również ingerencje w obrębie integralnie związanego z ołtarzem głównym tabernakulum. Spowodował je, wprowadzony w 1883 roku w całym Kościele, nakaz umieszczania tabernakulum na środku ołtarza głównego, wynikający z chęci obrazowego przedstawienia nauki o przeistoczeniu i podkreślenia znaczenia ołtarza jako tronu eucharystycznego. Zapewne wtedy całość, wraz z tronem wystawienia, zyskała nową polichromię. Z przekształceń tych wynikała nowa aranżacja mensy, przesłaniająca dolną część nastawy³².

Wiek XX i lata współczesne Kolejne renowacje, naprawy i prace konserwatorsko-restauratorskie

Wygląd kościoła z początku XX wieku jest znany dzięki opracowaniu Bernharda Schmida. Opisał on jako oryginalne polichromie i złocenia ołtarzy bocznych. Potwierdza to zamieszczona fotografia ołtarza Matki Boskiej Różańcowej, na której można dojrzeć charakterystyczny rysunek w formie różnokształtnych, drobnych, gęsto nakładanych plam na jaśniejszym tle. Warstwa malarska nastaw ołtarzy Ukrzyżowania, św. Józefa i św. Katarzyny oraz ambony miała być czarna. W odniesieniu do wszystkich wymieniane są złocenia, srebrzenia i laserunki. Ponadto wśród zabytków kościoła autor wyliczył belkę tęczową z grupą Ukrzyżowania, chrzcielnicę, konfesjonał oraz figury apostołów Jana i Marka. Nie został wymieniony ołtarz św. Jana Nepomucena. Schmid doceniał klasę snycerki dzierzgońskich ołtarzy, określając ją jako elegancką, z wpływami francuskiego baroku. Za najistotniejsze dla

³¹ Szczepińska, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy [...] ołtarzu głównym”, 7. Nie można wykluczyć, że była to ponowna konsekracja ołtarza głównego, gdyż wcześniejsze inskrypcje są nieczytelne. Fotografia portatyli z ołtarza Ukrzyżowania w zbiorach autorki.

³² Szczepińska, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy [...] ołtarzu głównym”, 6; Szczepińska, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy drewnianym, polichromowanym, złotym i srebrzonym barokowym, z końca XVII w., tabernakulum umieszczonym w ołtarzu głównym z kościoła p.w. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu” (dokumentacja konserwatorska, Toruń 2012, Archiwum WUOZ w Gdańsku), 5. Zob. [hasło:] „ołtarz”, w *Encyklopedia katolicka*, t. 14 *Nonet – Pastoralis Officii* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2010), 569.

odbioru wnętrza uważał ołtarz główny i belkę tęczową, podkreślając kunszt rzeźbiarski grupy Ukrzyżowania. Pytanie, czy do tego czasu swoje oryginalne opracowanie zachował ołtarz główny, pozostaje otwarte. W tekście Schmidta brak informacji na ten temat. Czarno-biała fotografia wydaje się wskazywać, że tak, ale trudno uważać to za jednoznaczne rozstrzygnięcie. Trzeba też zauważyć, że na przywoływanych zdjęciach ściany kościoła były już jasne, jednolite, bez polichromii³³.

Z notatki na odwrociu ściany pierwszej kondygnacji nastawy ołtarza głównego, zawierającej datę i listę nazwisk, wiadomo, że prace renowacyjne prowadzone były w roku 1922. Notatkę odnaleziono na tak dużej wysokości, że umieszczenie jej tam wymagało rusztowania, zostały więc w niej wymienione najprawdopodobniej nazwiska autorów tychże prac. Dotyczyły one całego obiektu. Zrealizowano je, poza elementami ornamentalnymi i rzeźbiarskimi, bez demontażu nastawy. Wszystkie elementy złożone i srebrzone zostały w osiemdziesięciu procentach wtórnie przezłożone i przesrebrzone przy użyciu folii aluminiowej i szlagmetal. Zastosowano głównie technikę złączenia na mat; tam, gdzie złożono na poler, pulment jest odmienny kolorystycznie – zamiast pomarańczowoczerwonego użyto ciemnoczerwonego. Wykonano także laserunki, które jednak nie powtarzały kolorystyki oryginalnych. Przemalowano karnacje i włosy postaci. Kolorystyka, zwłaszcza włosów, różniła się od pierwotnej.

W wyniku tych działań została całkowicie zmieniona – niejako odwrócona – estetyka obiektu. Ciemne, czerwone ściany zastąpiły jasne, na ich tle, w miejsce rzeźb srebrno-złoty (z niewielkimi akcentami koloru), pojawiły się rzeźby pokryte wielobarwnymi laserunkami. Ślady prac konserwatorskich nosiły również obrazy³⁴. Do nowej estetyki ołtarza został dopasowany wygląd

³³ B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, 264–265, Beilage 8, 9. W trakcie przeprowadzonych w latach 2009–2015 badań i prac przy polichromiach ściennych ustalono, że ściany pokrywały dwie warstwy monochromatycznych pobiał. W drugiej chronologicznie stwierdzono obecność bieli barytowej i tytanowej oraz syntetycznego spoiwa o obserwowanej podczas badań, charakterystycznej jasnej luminescencji. Bieli barytowa znalazła szersze zastosowanie jako wypełniacz zapraw malarskich po 1850 r. Produkcję bieli tytanowej na większą skalę podjęto na przełomie 1919 i 1920 r. Por. Szczepińska i Benedyk, „Dokumentacja badań”, 12, 13, 15, 16, 21, 23, 27, 28, 29; Szczepińska, „Dokumentacja I”, 6, 8, 10; Szczepińska, „Dokumentacja II”, 6; Szczepińska i Łękawa-Wysłouch, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy malowidle”, 6, 8, 10; Rudniewski, *Pigmenty*, 42, 43.

³⁴ Szczepińska, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy [...] ołtarzu głównym”, 6, 9–11.

tabernakulum – większość obiektu pokryły warstwy złocień i srebrzeń, analogicznych do ołtarzowych³⁵.

Przez cały czas były przeprowadzane drobne, doraźne naprawy wyposażenia kościoła. Przy demontażu poszczególnych obiektów bądź usuwaniu warstw wtórnych znajdowano fragmenty gazet upychanych w szczeliny między deskami blatu mensy – jak w ołtarzu północnym („Erländische Zeitung”, numer z 30 kwietnia 1911 roku)³⁶ – lub watę, kawałki płótna i papieru wypełniające szczeliny między elementami tabernakulum³⁷.

W czasie drugiej wojny światowej kościół nie został zniszczony³⁸.

Z powojennej historii kościoła i parafii wiadomo, że w latach, kiedy proboszczem był ks. Marcei Szuba (lipiec 1952 – maj 1983 roku), wykonano prace określone jako „odnowienie wszystkich ołtarzy”³⁹. Potwierdzają to literatura i dokumenty. Belka tęczowa i ambona były nasycane (ambona po oczyszczeniu) benzynowym roztworem tritoksu z dodatkiem fenolu w etanolu. Wzmocniono je kalafonią rozpuszczoną w terpentynie i benzenie. W ambonie miejsca zniszczone przez kołatki nasycano roztworem wosku w terpentynie. Uzupełniono ubytki snycerki, zaprawy, warstwy malarskiej temperą żółtkową, po czym zawoskowano. Złocenia i srebrzenia uzupełniono złotem lub foliami nieszlachetnymi, które zabezpieczono szelakiem⁴⁰. Taki opis odpowiada stanowi zastanemu w momencie rozpoczęcia prac przy belce tęczowej⁴¹. Identyczne zabiegi, co stwierdziliśmy w trakcie naszych prac i badań, przeprowadzono przy konfesjonale⁴².

³⁵ Szczepińska i Łękawa-Wysłouch, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy [...] ołtarzu bocznym południowym”, 5–12, 21–22.

³⁶ Szczepińska, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy [...] ołtarzu bocznym północnym”, 5, fot. 25, 26.

³⁷ Szczepińska i Łękawa-Wysłouch, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy [...] ołtarzu bocznym południowym”, fot. 53, 54.

³⁸ Korczowski, *Dzieje*, 50, 96.

³⁹ Korczowski, *Dzieje*, 99.

⁴⁰ „Spis dokumentacji konserwatorskich zabytków ruchomych, cz. I: dla zabytków znajdujących się poza muzeami, A–N”, *Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków seria B 39* (1975): 92–93.

⁴¹ Kinga Szczepińska, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy barokowej, XVIII-wiecznej belce tęczowej z rozbudowaną sceną Ukrzyżowania Chrystusa z kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu” (dokumentacja konserwatorska, Toruń 2008, Archiwum WUOZ w Gdańsku), 5–7, 11–12 oraz dokumentacja badań stratygraficznych przekrojów mikroskopowych, próbki 1–5.

⁴² Kinga Szczepińska, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy drewnianym konfesjonale barokowym, po 1730 r., z kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu” (dokumentacja konserwatorska, Toruń 2009, Archiwum WUOZ w Gdańsku), 10–11, dokumentacja fotograficzna badań stratygraficznych przekrojów mikroskopowych.

Dokumenty przechowywane w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Gdańsku umożliwiły szczegółowe poznanie postępowania konserwatorskiego w trakcie prac wykonanych w roku 1965 przy ołtarzu Matki Boskiej Różańcowej. Obserwacje poczynione podczas prac prowadzonych przez mój zespół przy ołtarzu Narodzenia Pańskiego pozwalają stwierdzić, że w roku 1965 oba ołtarze objęto analogicznymi działaniami⁴³. Dla historii obiektów bardzo istotna jest informacja zawarta w opisie stanu zachowania ołtarza południowego przed konserwacją, dotycząca polichromii nastawy: „TŁO ołtarza – Polichromia olejna tło czerwone ceglaste nakrapiane w czarne rzuty. Odkrywki pod przemalowaniem ślady polichromii czerwono-pomarańczowe, małe ślady w kątach ornamentów”⁴⁴. Kolejno, w opisie toku wykonywanych prac, w punkcie piątym odnotowano: „Tło ołtarza. Całość pokryto nową polichromią według odkrywek temperą kazeinowo olejną, następnie pokryto woskiem rozpuszczonym w toluenie”⁴⁵. Postępowanie to, mylnie uznające warstwę wykończenia – ciemnoczerwoną marmoryzację – za przemalowanie, spowodowało jej bardzo znaczne, miejscami całkowite zniszczenie. Jak wynika z przytaczanych opisów, do tego momentu malarskie opracowanie ołtarza pozostawało oryginalne. Przy ołtarzu północnym, szczęśliwie, warstwę tę usuwano mniej starannie. Rozwiązanie to było akceptowane przez komisję, która taką właśnie błędną interpretację potwierdziła: „Cały ołtarz jest przemalowany na kolor ciemnoczerwony. Zrobione na miejscu odkrywki wskazują, że pod przemalowaniem znajduje się kolor intensywnie czerwony (cynober), a następnie warstwa o konsystencji gruntu w kolorze oranżowym, położona już bezpośrednio na białym gruncie”. W konsekwencji zaleciła

⁴³ W Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Gdańsku (dalej: WUOZGd) przechowywane są następujące dokumenty: „Protokół komisji odbytej w dniu 8 kwietnia 1965 r. przy ołtarzu bocznym z 1. poł. XVIII w. w kościele parafialnym pw. św. Trójcy w Dzierzgoniu”; „Sprawozdanie komisji powołanej na zlecenie z dn. 6.IV.1965 r. Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Gdańsku w sprawie konserwacji barokowego ołtarza ‘Matki Boskiej Śnieżnej’ w kościele parafialnym pw. św. Trójcy w Dzierzgoniu”, datowane na 30.09.1965 r.; „Opisy toku przewidzianych i przeprowadzonych prac (z 30.11.1965), dotyczące konserwacji ołtarza MB w kościele parafialnym w Dzierzgoniu, adresowane do Wydziału Kultury Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku”. Autorka umyślnie pominęła nazwiska wykonawców. O przeprowadzeniu w 1965 r. prac przy ołtarzu północnym wiadomo także z informacji zamieszczonej przez ich autora na odwrociu kartusza znajdującego się nad sceną Pokłonu. Por. Szczepińska, „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy [...] ołtarzu bocznym północnym”, 2, 5, fot. 34.

⁴⁴ WUOZGd, „Opis toku przewidzianych prac”, 1.

⁴⁵ WUOZGd, „Opis toku przeprowadzonych prac”, 1, pkt 5.

„zdjęcie jednej warstwy przemalówki (ciemnej czerwieni) z części architektonicznych ołtarza”⁴⁶.

W trakcie przeprowadzonych wówczas prac została również wykonana dezynsekcja drewna oraz impregnacja wzmacniająca kalafonią w terpentynie z dodatkiem wosku ziemnego. Złocenia na poler oczyszczono chlebem i spiryтусem, uzupełniono „w miejscach frontowych” szlagmetalem na mikstion i spatynowano. Tak samo potraktowano srebrzenia, odtwarzając ponadto laserunki. W obrębie karnacji usunięto przemalowania, wypunktowano i zawoskowano. Wykonano też rekonstrukcje w ubytkach form rzeźbiarskich⁴⁷. Obecnie trudno stwierdzić, czy była to pierwsza konserwatorska ingerencja w ołtarze południowy i północny. Na pewno pierwsza tak kompleksowa, chociaż przywoływany protokół sugeruje, że nie: „Ornamenty podczas poprzedniej konserwacji zostały oczyszczone z gruntu do drewna i pokryte grubą warstwą nowego gruntu, który zdeformował i zatarł precyzyjną rzeźbę ornamentu”⁴⁸. Taki zakres ingerencji, co stwierdziliśmy w latach 2012–2015, dotyczył tylko części ornamentów, ale też dwóch rzeźb aniołów ze zwieńczenia ołtarza północnego. Niemożliwe było już jednak jednoznaczne przypisanie jej do roku 1965 bądź prac wcześniejszych.

Dokumenty zawierają także istotne informacje dotyczące obrazu Matki Boskiej Różańcowej: „Obraz olejny malowany na płótnie z wizerunkiem Matki Boskiej Śnieżnej zasłonięty jest prawie całkowicie przez aksamit i nałożoną szatę rzeźbioną w drewnie, pokrytą złotem i srebrem”⁴⁹; a dalej: „w dniu 4 czerwca 1965 r. w związku z przystąpieniem do końcowego etap[u] prac konserwatorskich i rozpoczęciem montowania postanowiono umieścić obraz M. Boskiej bez szaty z zachowaniem jedynie koron na głowach M. Boskiej i Dzieciątka”⁵⁰. Od tego czasu drewniana koszulka jest przechowywana na strychu plebanii.

Wygląd pozostałych ołtarzy bocznych nawy głównej – przywoływane tu ich opisy wskazują, że pierwotnie miały czarną polichromię – został zapewne w tym czasie ujednoczony z ołtarzami północnym i południowym. Ołtarz Ukrzyżowania, już bez płaskorzeźbionej sceny w centrum, potraktowano nie-

⁴⁶ WUOZGd, „Protokół”, 1, pkt 2 opisu stanu obiektu, pkt 3 ustaleń dotyczących zakresu pierwszego etapu prac.

⁴⁷ WUOZGd, „Opis toku przeprowadzonych prac”, 1, pkt 1, 3, 4, 6.

⁴⁸ WUOZGd, „Protokół”, 1, pkt 2 opisu stanu obiektu.

⁴⁹ WUOZGd, „Protokół”, 1, pkt 3 opisu stanu obiektu.

⁵⁰ WUOZGd, „Sprawozdanie komisji”, 1.

co odmiennie: w partiach polichromowanych jest on przemalowany szarobiałą farbą olejną.

Prace naszego zespołu objęły pełen zakres działań konserwatorsko-restauratorskich. Ich założeniem było odsłonięcie i wyeksponowanie oryginalnych warstw oraz ponowne związanie elementów wyposażenia z dekoracjami ściennymi. W opracowanych fragmentach widać bowiem, jak obiegająca nawy boczne kościoła, niejako podpięta pod stropem, malowana tkanina w miejscu ustawienia ołtarzy tworzy dla nich baldachimy. Malowane kopuły przecinają gzyms, a rozchylone poły tworzą iluzoryczną przestrzeń przeznaczoną dla obiektów kultu⁵¹. Całość jest spójna, harmonijna. Modelunek światłocienowy odpowiada rzeczywistemu oświetleniu wnętrza oglądanego od strony niegdysiejszego wejścia głównego – portalu południowego.

Przeprowadzone badania posłużyły też do ustalenia palety warsztatu Georga Eberta. Była ona skromna. W dekoracjach ściennych opierała się na czerwieni żelazowej, ugrze, czerni kostnej i bieli wapiennej. W oryginalnym opracowaniu wyposażenia zidentyfikowano minię, czerwień żelazową, kraplak, cynober, zieleń miedziową, dodatki ziemi zielonej i być może aurypigmentu bądź realgaru⁵².

Prace przy większości obiektów, z wyjątkiem ołtarza głównego i feretronu, miały charakter rekonservacji następującej po ponad czterdziestu latach. W związku z tym pozwoliły na sformułowanie, poza przedstawionym powyżej opisem podjętych wówczas decyzji, działań i ich konsekwencji, także refleksji nad stanem zachowania zabytków.

We wszystkich, mimo przeprowadzonej przed laty dezynsekcji, stwierdzono znaczne zniszczenia na skutek działalności owadów, z niekiedy licznie występującymi czynnymi żerowiskami. Niestety, świątynia dzierzgońska potwierdza obserwację, że w budowlach o tak dużym udziale drewna w elementach wyposażenia i konstrukcji (stropy, więźba, schody) wyeliminowanie owadzych szkodników w poszczególnych obiektach, bez względu na zastosowane metody, jest działaniem doraźnym. Ciągłe, będące naturalną cechą materiału, zmiany wymiarowe drewna spowodowały jego promieniowe pęknięcia, odspojenia warstw zapraw, złocień i polichromii, deformacje poszcze-

⁵¹ [Hasło:] „baldachim”, w *Encyklopedia katolicka*, t. 1 A i Ω – *baptyści* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1973), 1275–1276; [hasło:] „baldachim”, w *Słownik terminologiczny sztuk pięknych* (Warszawa: PWN, 2013), 30.

⁵² Szczegółowe informacje można odnaleźć w przywoływanych dokumentacjach prac konserwatorskich i restauratorskich – znajdują się w posiadaniu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku, parafii i wykonawców prac.

gólnych elementów, rozejścia połączeń stolarskich. Stwierdzono znaczne zmiany korozyjne w obrębie folii żółtej – szlagmetal, mimo informacji o jej zabezpieczeniu warstwą szelaku, potwierdzonej podczas badań na przekrojach. Negatywnie należy ocenić efekty zastosowanej impregnacji kalafoniowej – nie spowodowała ona dostatecznego wzmocnienia. Ponadto, w wyniku koniecznej kolejnej impregnacji, migracja powrotna ponownie rozpuszczonej małowarstwowej, brunatnej żywicy przez wiele miesięcy po zabiegu skutkowało zaplamieniami na powierzchni nakładanych zapraw.

Konkludując, oczywista wydaje się konieczność kontynuowania prac przy wyposażeniu kościoła. Obecnie najistotniejsze jest rozpoznanie zakresu występowania i stanu zachowania dekoracji ścian, ocena zniszczeń, jakie w obrębie barokowych polichromii mogły spowodować dziewiętnastowieczne ingerencje budowlane. Ważna jest odpowiedź na pytanie o ewentualnie zachowane fragmenty wcześniejszych malowideł, interpretacja dolnego pasa dekoracji – bezsprzecznie stwierdzonego w nawie północnej.

Kościół dzierzgoński, w swoim bogactwie i pięknie, będzie zapewne jeszcze wielokrotnie zaskakiwać efektami kolejnych ustaleń, zastanawiać i wzbu-
dzać szacunek dla zamysłu i sztuki autorów swego wyposażenia, dla nieznanego warsztatu Georga Eberta z Ornety.

Bibliografia

Materiały archiwalne

Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku: „Protokół komisji odbytej w dniu 8 kwietnia 1965 r. przy ołtarzu bocznym z 1. poł. XVIII w. w kościele parafialnym pw. św. Trójcy w Dzierzgoniu”, maszynopis; „Sprawozdanie komisji powołanej na zlecenie z dn. 6.IV.1965 r. Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Gdańsku w sprawie konserwacji barokowego ołtarza ‘Matki Boskiej Śnieżnej’ w kościele parafialnym pw. św. Trójcy w Dzierzgoniu”, datowany na z 30.09.1965, maszynopis; „Opisy toku przewidzianych (z 30.11.1965) i przeprowadzonych (bez daty) prac, dotyczące konserwacji ołtarza MB w kościele parafialnym w Dzierzgoniu, adresowane do Wydziału Kultury Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku”, maszynopis.

Druki i opracowania

[Hasło:] „baldachim”. W *Encyklopedia katolicka*. T. 1 A i Ω – *baptyści*, 1275–1276. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1973.

- [Hasło:] „baldachim”. W *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, 30. Warszawa: PWN, 2013.
- Braunmüller, Bernd, red. *Heimat zwischen Weichsel, Nogat und Sorge: ein Bildband über den Kreis Stuhm/Westpreußen*. Stuhm: Selbstverlag Heimatkreis, 1982.
- Dehio, Georg. *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*. T. 2 *Nordostdeutschland*. Berlin: Verlag bei Ernst Wasmuth, 1906.
- Dehio, Georg, i Ernst Gall. *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*. T. 4 *Deutschordensland Preußen*. München–Berlin: Deutschen Kunstverlag, 1952.
- Józefczyk, Mieczysław. *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*. T. 1 *Synteza dziejów*. Malbork: Muzeum Zamkowe, 2012.
- Józefczyk, Mieczysław. *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*. T. 2 *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*. Malbork: Muzeum Zamkowe, 2012.
- Korcowski, Mieczysław. *Dzieje Dzierzgonia od X wieku do 1990 roku*. Dzierzgoń: Rada Miejska, 2006.
- Korpysz, Ewa. „Gotycki kościół w Dzierzgoniu”. W *Studia nad architekturą Gdańska i Pomorza*, red. Andrzej Grzybkowski, 9–42. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2004.
- Lorck, Carl von. *Dome, Kirchen und Klöster in Ost- und Westpreussen: nach alten Verlagen*. Frankfurt am Main: Wolfgang Weidlich, 1963.
- Mojscy, Zofia i Zenon, Kazimierz Podolski. *Dzierzgoń*. Gdańsk: Towarzystwo Rozwoju Ziemi Zachodnich, 1967.
- Mroczo, Teresa, i Marian Arsyński, red. *Architektura gotycka w Polsce. Katalog zabytków*. T. 2. Warszawa: IS PAN, 1995.
- [Hasło:] „ołtarz”. W *Encyklopedia katolicka*. T. 14 *Nonet – Pastoralis Officii*, 569. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2010.
- Piepkorn, Otto. *Die Heimatchronik der Westpreußischen Stadt Christburg und des Landes am Sorgefluß. Eine neue Chronic*. Detmold: Hermann Bösmann, 1962.
- Pobłocki, Wojciech, oprac. *Visitationes Ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo a. 1647 factae*. Toruń: Typis S. Buszczyński TN, 1900.
- Rudniewski, Piotr. *Pigmenty i ich identyfikacja*. Warszawa: ASP, 1995.
- Schmid, Bernhard. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*. T. 13 *Bau- und Kunstdenkmäler Pomesaniens*, z. 3 *Kreis Sthum*. Danzig: Selbstverlag des Provinzial-Verbandes von Westpreussen: Kommissionsverlag von L. Sauniers Buchhandlung (Inhaber G. Horn), 1909.
- „Spis dokumentacji konserwatorskich zabytków ruchomych, cz. I: dla zabytków znajdujących się poza muzeami, A–N”. *Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków seria B 39* (1975).
- Sulimierski, Filip, Bronisław Chlebowski, i Władysław Walewski, red. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 2. Warszawa: nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1881.
- Szczepińska, Kinga. „Dokumentacja II etapu prac konserwatorskich i restauratorskich przy malowidle ściennym przedstawiającym ozdobną kotarę (baldachim) z II ćw. XVIII w., znajdującym się na ścianie tęczowej za ołtarzem bocznym północnym ko-

- ścioła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu”. Dokumentacja konserwatorska, Toruń 2013, Archiwum WUOZ w Gdańsku.
- Szczepińska, Kinga. „Dokumentacja I etapu prac konserwatorskich przy malowidle ściennym przedstawiającym ozdobną kotarę (baldachim) z II ćw. XVIII w., znajdującym się na ścianie tęczowej za ołtarzem bocznym północnym kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu”. Dokumentacja konserwatorska, Toruń 2013, Archiwum WUOZ w Gdańsku.
- Szczepińska, Kinga. „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy barokowej, XVIII-wiecznej belce tęczowej z rozbudowaną sceną Ukrzyżowania Chrystusa z kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu”. Dokumentacja konserwatorska, Toruń 2008, Archiwum WUOZ w Gdańsku.
- Szczepińska, Kinga. „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy drewnianym konfesjonale barokowym, po 1730 r., z kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu”. Dokumentacja konserwatorska, Toruń 2009, Archiwum WUOZ w Gdańsku.
- Szczepińska, Kinga. „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy drewnianym, polichromowanym, złożonym i srebrzonym barokowym, z końca XVII w., tabernakulum umieszczonym w ołtarzu głównym, z kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu”. Dokumentacja konserwatorska, Toruń 2012, Archiwum WUOZ w Gdańsku.
- Szczepińska, Kinga. „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy drewnianym, polichromowanym, złożonym i srebrzonym barokowym, z 1739 r., ołtarzu bocznym północnym Narodzenia Pańskiego ze sceną rzeźbiarską Pokłonu Trzech Króli z kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu”. Dokumentacja konserwatorska, Toruń 2012–2013, Archiwum WUOZ w Gdańsku.
- Szczepińska, Kinga. „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy drewnianym, polichromowanym, złożonym i srebrzonym barokowym, z 1733 roku, ołtarzu głównym z dwoma obrazami olejnymi na płótnie ‘Przemienienie Pańskie’ i ‘Zaślubiny mistyczne św. Katarzyny’, z kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu”. Dokumentacja konserwatorska, Toruń 2009–2011, Archiwum WUOZ w Gdańsku.
- Szczepińska, Kinga, i Sandra Benedyk. „Dokumentacja badań konserwatorskich polichromii na ścianie wschodniej prezbiterium kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu wraz z opracowaniem założeń projektu konserwatorskiego”. Dokumentacja badań konserwatorskich, Toruń 2010, Archiwum WUOZ w Gdańsku.
- Szczepińska, Kinga, i Teresa Łękawa-Wysłouch. „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy drewnianym, polichromowanym, złożonym i srebrzonym barokowym, z II ćw. XVIII wieku ołtarzu bocznym południowym Matki Boskiej Różańcowej z kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu”. Dokumentacja konserwatorska, Toruń 2015, Archiwum WUOZ w Gdańsku.

- Szczepińska, Kinga, i Teresa Łękawa-Wysłouch. „Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich przy malowidle ściennym przedstawiającym ozdobną kotarę (baldachim) z II ćw. XVIII w., znajdującym się na ścianie tęczowej za ołtarzem bocznym południowym kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Dzierzgoniu”. Dokumentacja konserwatorska, Toruń 2015, Archiwum WUOZ w Gdańsku.
- Szorc, Alojzy. *Dzierzgoń od początku do dni naszych 1248–1988*. Dzierzgoń: Rada Miejska Gminy Dzierzgoń, 1998.
- Ulbrich, Anton. *Kunstgeschichte Ostpreußens: von der Ordenszeit bis zur Gegenwart*. Königsberg: Gräfe und Unzer, 1932.
- Wiśniewski, Jan. *Kościoły i kaplice na terenie byłej diecezji pomezkańskiej 1243–1821*. Elbląg: „Hosianum”, 1999.

1. Dzierżoń, kościół pw. Trójcy Przenajświętszej. Ołtarz główny, tabernakulum i kotara namalowana na wschodniej ścianie prezbiterium. Stan po zakończeniu prac. Widać, jak przemyślany i spójny był zamysł autorów wystroju kościoła. Fot. K. Szczepińska

2. Dzierzgoń, kościół pw. Trójcy Przenajświętszej. Data powstania ołtarza głównego – 1733 – wpisana w rysunek ornamentu na ścianie południowej, między kolumnami dolnej kondygnacji. Napis „Anno Domini” znajduje się w analogicznym miejscu na ścianie północnej. Zdjęcie wykonane tuż po rozpoczęciu prac, po zdemontowaniu ornamentu, a przed usunięciem warstw wtórnych – tu folii aluminiowej widocznej wokół rysunku. Fot. K. Szczepińska

3. Dzierzgoń, kościół pw. Trójcy Przenajświętszej. Północna ściana prezbiterium. Wykonane odkrywki jednoznacznie pokazują, że malowana kotara, stanowiąca tło ołtarza głównego, zachodzi na ściany boczne. Fot. K. Szczepińska

4. Dzierżoń, kościół pw. Trójcy Przenajświętszej. Ołtarz boczny północny Narodzenia Pańskiego na tle malowanego baldachimu. Stan po zakończeniu prac. Fot. K. Szczepińska

5. Dziergoń, kościół pw. Trójcy Przenajświętszej. Pierwotnie niepolichromowana płyca w ołtarzu Narodzenia Pańskiego – od strony ściany, w narożniku północno-wschodnim nawy północnej. Odsłonięta data to czas powstania ołtarza lub zakończenia prac stolarskich i snycerskich oraz (poniżej) być może sygnatura wykonawcy. Fot. K. Szczepińska

6. Dzierzgoń, kościół pw. Trójcy Przenajświętszej. Ołtarz północny. Miejsce pęknięcia szarfy z napisem *GLORIA IN EXCELSIS DEO*. Widoczna na zdjęciu żywica to kopalina, której roztworem w trakcie wcześniejszych prac impregnowano drewno. Fot. K. Szczepińska

7. Dzierzgoń, kościół pw. Trójcy Przenajświętszej. Ołtarz południowy. Nieprzemalowany i nieprzemity fragment oryginalnej polichromii za figurą św. Dominika, w miejscu styku z ramą obrazu. W 1965 r. prace wykonano bez demontażu obiektu, co pozwoliło na zachowanie chociaż niewielkich fragmentów pierwotnego opracowania. Fot. K. Szczepińska

8. Dziergoń, kościół pw. Trójcy Przenajświętszej. Fragment wcześniejszego tynku, sprzed 1730 r., z zielonkawym opracowaniem malarskim, zachowany po prawej stronie mensy ołtarza północnego – za nim i w miejscu ubytku warstw osiemnastowiecznych. Fot. K. Szczepińska

9. Dziergoń, kościół pw. Trójcy Przenajświętszej. Północno-wschodni narożnik kościoła. Kotara ze ściany tęczowej przechodzi na ścianę północną. U góry, pod stropem, ucięta forma jednoznacznie wskazuje na kontynuację malowidła. U dołu widoczny fragment dolnego pasa dekoracji, obecnie trudny do zinterpretowania. Zdjęcie wykonane po zakończeniu prac przy malowidle, przed montażem ołtarza. Fot. K. Szczepińska

10. Dziergoń, kościół pw. Trójcy Przenajświętszej. Fragment malowidła na ścianie południowej kościoła. Forma ucięta tuż za węzłem (wynik ograniczonego zakresu przeprowadzonych prac) wskazuje na kontynuację dekoracji w dalszej części ściany. Fot. K. Szczepińska